

TANZİMAT SONRASI TOPLUMSAL DEĞİŞİMDE AYDIN FİGÜRLERİ: AHMET CEVDET PAŞA VE TORUNU RAHİBE ZÜBEYDE İSMET HANIM ÖRNEĞİ

INTELLECTUAL FIGURES IN POST-TANZİMAT SOCIAL CHANGE: THE EXAMPLE OF AHMET CEVDET PASHA AND HIS GRANDDAUGHTER SISTER ZÜBEYDE İSMET HANIM

Bürhan Mustafa BÜYÜKARSLAN*

Özet

Tanzimat Dönemi; 3 Kasım 1839 senesinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından 1876 senesine kadar olan dönemin adıdır. 1839 senesinden Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde başlayan Tanzimat Dönemi, 1876 senesinde Mithat Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen anayasal rejime geçişle sona ermiştir. Terim olarak Tanzimat, Türk idarî, siyasî, sosyal ve iktisadî hayatında bütüncül bir yeniden yapılanmayı ve değişmeyi ifade etmektedir. Ahmet Cevdet Paşa, XIX. asrın Osmanlı Devleti'nin idarî, siyasî, kültürel ve ilmî hayatında etkili olmuş önemli bir devlet adamı olmakla birlikte ilmî veçhesiyle de ön planda olan bir şahsiyettir. Yaşadığı dönemin önemli ilim adamlarından birisi olan Ahmet Cevdet Paşa, hukukçu, mütefekkir, eğitimci, tarihçi, sosyolog ve edip nitelikleri ile muasırlarının arasında parlayan bir kişiliğe sahiptir. Bu çalışmanın amacı Tanzimat'ın etkisi ile modern toplum oluşum sürecinde Ahmet Cevdet Paşa'yı ve torunu Rahibe Zübeyde İsmet Hanım'ı incelemektir. Bununla birlikte bu çalışma, Tanzimat Dönemi'nin geleneksel aile yapısına sahip Ahmet Cevdet Paşa'nın torununun rahibeye dönüşmesindeki etkisini de gösterecektir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme şeklinde yapılmıştır. Osmanlı askerî saha başta olmak üzere birçok alanda gerilemiş, bu sebeple ilerleme kaydettiği düşünülen Batı'yı örnek almak istemiştir. Bu örnek alma durumu sadece askerî sahada kalmamış, Tanzimat ile açılan Batılı misyoner okullara, batıya öykünen devlet ricâli başta olmak üzere batıcı münevverler evlatlarını göndermiştir. Bu okullara gönderilen Osmanlı'nın öz evlatları mankurtlaştırılmış, Batı'nın Hristiyanlaştırma ve uydusu olma görevlerinde çalıştırılmış ve böylece bu örnek alma durumu kültür emperyalizmine dönüşmüştür. Bu kültür emperyalizminin bir sonucu olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın torunu din değiştirerek Rahibe olmuştur.

Zübeyde İsmet Hanım'ın bu değişimi, eğitim sisteminin önemini göstermektedir; kişi, her ne kadar kendi dinine, kültürüne ve ailesine sahip çıkarsa çıksın içinde bulunduğu devletin ve toplumun eğitim sistemi, neslinin kaderini belirleyecektir. Eğitim sisteminin haricinde bir diğer dikkat çeken husus ise sevgidir; Zübeyde İsmet Hanım Dame de Sion'da hocalarını seviyor, hocaları da onu seviyordur. Bu bağ, Zübeyde İsmet Hanım'ın Batı'nın kültür emperyalizmine kapılmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Tanzimat, Ahmet Cevdet Paşa, Fatma Aliye, Rahibe Zübeyde İsmet.

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Tarih ve Medeniyet Araştırmaları Anabilim Dalı, buyukarslan.burhan@std.izu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3500-2594.

Abstract

The Tanzimat Era, spanning from the promulgation of the Edict of Gülhane on November 3, 1839, to 1876, marked a period of significant transformation within the Ottoman Empire. Initiated by Mustafa Reşit Pasha, the Tanzimat reforms aimed at a comprehensive modernization of the empire's administrative, political, social, and economic systems. The era culminated in the adoption of a constitutional monarchy in 1876 under the leadership of Mithat Pasha. Ahmet Cevdet Pasha, a prominent statesman and intellectual of the 19th century, played a pivotal role in shaping the Ottoman Empire during this period. His contributions extended to various fields, including administration, politics, culture, and science. As a leading intellectual of his time, Ahmet Cevdet Pasha made significant contributions to various fields, including law, philosophy, education, history, sociology, and literature. This study examines the lives of Ahmet Cevdet Pasha and his granddaughter, Sister Zübeyde İsmet, within the framework of the Tanzimat reforms, a period of profound social and political change in the Ottoman Empire. The research delves into the complex factors that influenced Zübeyde İsmet's decision to become a Catholic nun, despite her upbringing in a traditional Ottoman family. By employing a qualitative research design, this study offers insights into the interplay between personal experiences and broader historical forces in shaping individual lives. The Ottoman Empire, experiencing decline in various fields, particularly in the military, sought to emulate the perceived progress of the West. This imitation extended beyond the military sphere, as the Tanzimat reforms led to the establishment of Western missionary schools and the sending of Ottoman elites, including statesmen, to the West for education. These Ottoman students, exposed to Western values and institutions, underwent a process of acculturation, adopting aspects of Western culture. The case of Zübeyde İsmet Hanım, the granddaughter of Ahmet Cevdet Pasha and a convert to Christianity, highlights the significant role of education in shaping individual identities. Her decision to become a nun suggests that even individuals deeply rooted in their own cultural and religious traditions can be influenced by the educational systems and societal values of the countries in which they are educated. Beyond the influence of education, the significance of personal relationships should also be considered. Zübeyde İsmet Hanım's strong bonds with her teachers at the Dame de Sion school played a crucial role in her embrace of Western culture.

Keywords: *Tanzimat Reforms, Ahmet Cevdet Pasha, Fatma Aliye, Sister Zübeyde İsmet.*

1. Giriş

Tanzimat Dönemi; 3 Kasım 1839 senesinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından 1876 senesine kadar olan dönemin adıdır.¹ 1839 senesinden Mustafa Reşit Paşa'nın öncülüğünde başlayan Tanzimat Dönemi, 1876 senesinde Mithat Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen anayasal rejime geçişle sona ermiştir. Terim olarak Tanzimat, Türk idarî, siyasî, sosyal ve iktisadî hayatında bütüncül bir yeniden yapılanmayı ve değişmeyi ifade etmektedir. Sözlük manası olarak Tanzimat; "Nizamlama", "düzenleme", "yapılanma", ve "reorganizasyon" manalarına gelmektedir.² Sultan I. Abdülmecid'in (1839-1861) imzaladığı Gülhane Hatt-ı Hümayunu, önceki sultanların

¹ Tanzimat Dönemi'nin başlangıcını II. Mahmut ve III. Selim'e kadar götürenler de bulunmaktadır. Bkz. Enver Ziya Karal. *Tanzimat'tan Evvel Garplılaştırma Hareketleri, Tanzimat I.* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 13-14. Bununla birlikte dönemi II. Meşrutiyet (1908) ile sınırlayanlar da vardır. Bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Tanzimat'ta İctimai Hayat, Tanzimat I.*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 1.

² Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 91-92.

fermanlarından farklı olarak, Osmanlı Devleti'nin yönetim ve toplum hayatında dikkat çekici değişimlerin ilham, hareket ve güç kaynağı olmuştur. Ondandır yapılacak olan ıslahatlara temel olmuştur. Gülhane Hattı, ilk bakışta Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu geleneğe bir uygunluk göstermektedir. Üç yüz yıldan beri tahta çıkan her sultan, tebaasına âdil bir yönetim vademiş ve “adâletname” adı verilen bir takım hatt-ı hümayunlar ilan etmiştir. Ancak Tanzimat Fermanı, önceki fermanlara nazaran birçok yeni esas getirmiştir. Bunlar; Devletin idaresinde kökten değişimlere sebep olacak niteliktedir.³ Osmanlı Tanzimat Hareketi'nin meydana getirdiği kültür aktarımı ise önemi bakımından siyasî aktarıma denktir.⁴ Bu çalışmanın amacı Tanzimat'ın etkisi ile modern toplum oluşum sürecinde Ahmet Cevdet Paşa'yı, aile hayatını ve torunu Rahibe Zübeyde İsmet Hanım'ın değişim ve dönüşüm sürecini incelemektir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme şeklinde yapılmıştır. Demiryürek, Cezmi özelinde yapmış olduğu çalışmada İsmet Hanım'a değinmiştir. Fakat alanda, süreci Tanzimat'ın öncesinden alarak Ahmet Cevdet Paşa'yı, aile hayatını, Tanzimat'ın dönüştürücü etkisi ile İsmet Hanım'ın ve Tanzimat sonrası değişen aile yapısının değişim sürecini inceleyen herhangi müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın, akademik sahada bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

2. Tanzimat'ın İlanını Doğuran Süreç

Ümit Burnu'nun keşfi ve Avrupa'nın sömürü politikaları sebebi ile Avrupa'da sermaye temerküzü oluşmuştur. Anadolu ise Doğu ve Batı arasındaki ticarî bir köprü olma fonksiyonunu kaybetmiştir. Bu durum Osmanlı'nın ucuz bir pazar olmasına ve ekonomik krizler yaşamasına sebebiyet vermiştir.⁵ Anadolu'nun geleneksel ticaret yollarının önemini yitirmesiyle birlikte bölgede ekonomik faaliyetler gerilemiş ve işsizlik oranları artmıştır. Avrupa'da yaşanan sanayi devrimiyle birlikte ham maddeye olan talep hızla yükselmiş, bu durum Avrupalı tüccarlar için yeni pazarlar arayışını tetiklemiştir. Osmanlı toprakları, Avrupa'da düşük satın alma gücüne sahip olan paraların yüksek değer kazanması nedeniyle, Avrupalı tüccarlar için cazip bir ham madde kaynağı haline gelmiştir. Bu durum, Osmanlı ekonomisini dışa bağımlı hale getirerek, sanayi ürünlerinin ithalatı ve ham madde ihracatı arasındaki dengesizliği derinleştirmiştir. Osmanlı Devleti, ekonomik darboğaz yaşayarak çeşitli alanlarda krizlerle karşı karşıya kalmış ve bu durum, devleti zorunlu olarak ekonomik politikalarda kısıtlayıcı ve merkezîyetçi tedbirlere yöneltmiştir.⁶ Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda ekonomik zayıflamaya başlamasıyla birlikte, yerli üretimi korumak amacıyla yabancı tüccarlara yönelik çeşitli kısıtlamalar getirmiş ve tekel sistemini güçlendirmeye çalışmıştır. Ancak bu korumacı politikalar, özellikle İngiltere gibi yükselen sanayi güçlerinin serbest ticaret ilkelerine aykırı bulunarak, uluslararası ilişkilerde gerginliklere yol açmıştır. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin zayıflığından faydalanarak, ekonomik ve siyasî baskılar uygulamış ve kendi çıkarlarına uygun ticari anlaşmalar imzalamaya zorlamıştır. 1838 yılında İngiltere ve Fransa ile 1840'ta İspanya ve Hollanda ile ticaret anlaşması imzalanmış, böylece devletin ekonomik bağımsızlığı giderek sınırlanmıştır. Yabancı tüccarlar ayrıcalıklara sahip olmuş ve Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri artmıştır.⁷ İngiltere ile yapılan bu anlaşma sonucu; Avrupa, Osmanlı'nın hayatına; siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda müdahale etmeye başlamıştır. Böylece yabancıların, devletin yönetiminde etkisi artmış ve Osmanlı'nın Avrupa'dan borç para almasının da yolu açılmıştır. Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839), 1838'de imzalanan anlaşmanın bir sonucu olmakla birlikte 1856 Osmanlı ıslahat

³ Halil İnalcık, “Sened 1 İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu” *Belleten*, C. 28, S. 112 (1964): 611.

⁴ Muhammed Harb, *el-Musakkafün ve's-Sulta, Türkiye Nemûzecen*, (Kahire: Dâru'l-Beşir, 2017), 35-36.

⁵ İsmail Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1997), 103-108.

⁶ Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 161-164.

⁷ Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 239-241.

fermanı için bir basamak olmuştur. Bu iki ferman, Osmanlı'nın kimliğinin resmî olarak değişmesine neden olmuştur. Bir başka ifade ile Osmanlı globalleşmiş ve Batı, devlet üzerinde tüm baskısını uygulamıştır. Osmanlı Tanzimat Hareketi, ilki 1839'da ikincisi 1856'da olmak üzere iki ferman ilanını beraberinde getirmiştir. Bu hareketin resmî esası, işletilen Avrupa ve İngiliz sermayesini, Avrupalıların devletteki mülkiyetini ve Osmanlı sınırları içerisinde güvenliğini garanti altına almak olmuştur. Bu gelişme, çift kültürlü olmanın yolunu açmış ve Batı kültürüne, İstanbul'da İslâm kültürünün merkezine yerleşme fırsatı vermiştir.⁸ Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde, içeride ve dışarıda yaşadığı sıkıntıları atlatabilmek için Avrupa'yı birçok alanda örnek alma ihtiyacı duymuştur.⁹ Tanzimat Fermanı'nın ilanının temel nedenleri arasında, Mısır sorunu nedeniyle artan Avrupalı devletlerin müdahaleleri ve Rusya'nın Ortodoks tebaayı bahane ederek Osmanlı'ya uyguladığı baskılar da bulunmaktadır. Batılı devletlerin hem Osmanlı'nın varlığını sürdürmesini sağlamak hem de Hristiyan tebaaya yönelik eşitlik vaatleri, Osmanlı'yı köklü reformlara gitmeye zorlamış ve 1839'da Tanzimat Dönemi'nin başlamasına yol açmıştır.¹⁰ Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'daki tecrübeleri sayesinde Batılı devletlerin istediği türde bir ıslahatın Osmanlı Devleti için gerekli olduğuna inanmıştır. Bu doğrultuda İngiliz elçisi Lord Stratford Canning gibi devlet adamlarıyla görüşerek Tanzimat Fermanı'nı hazırlama sürecinde dış destek almıştır.¹¹ Mısır sorunu nedeniyle Batılı devletlerin desteğini almak isteyen Osmanlı Devleti, Reşit Paşa önderliğinde Tanzimat Fermanı'nı ilan etmiştir. Ferman hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler arasında farklı tepkiler uyandırmıştır. Müslümanlar, özellikle gayrimüslimlere tanınan haklardan memnun olmamışken, Balkanlardaki gayrimüslimler ise bu fermanı büyük bir umutla karşılamışlardır.¹² Tanzimat Fermanı, padişahın mutlak yetkilerini sınırlayarak halkın haklarına daha fazla yer vermeyi amaçlayan bir fermanıdır. Aslında tam anlamıyla bir anayasa veya kanun olmaktan ziyade, bu yönde atılacak adımların bir sözü niteliğindedir.¹³ Tanzimat Fermanı, padişahın fermanın hükümlerine uyacağını taahhüt etmesi ve devletin temel sorunlarına çözüm bulmak için gerekli tüm tedbirleri alacağını belirtmesiyle öne çıkmaktadır. Bu ferman, bozulan devlet düzenini yeniden kurmayı amaçlayan önemli bir adım olmuştur.¹⁴ Tanzimat ile Osmanlı Devleti'nde yönetim sistemi köklü değişikliklere uğramıştır. Merkezî otoritenin güçlenmesiyle yerel yöneticilerin ayrıcalıkları azaltılarak devlet, tüm topraklarda tek bir otorite olarak kendisini göstermeye başlamıştır.¹⁵ Tanzimat Fermanı, insanların can, mal ve namus güvencelerini hukuk çerçevesinde sağlamayı amaçlamıştır. Ancak, gayrimüslimlere tanınan eşitlik maddesi nedeniyle Müslümanlar arasında tepkilere yol açmıştır. Ferman, aslında yönetici sınıfın kendi çıkarlarını güvence altına almasına ve yeni bir bürokrasi sınıfının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu yeni sınıf, hükümdara hizmet etmek yerine devleti kendi çıkarları doğrultusunda yönetmeye başlamıştır.¹⁶ Tanzimat Fermanı,

⁸ Cem, *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, 257; Tanzimat Fermanı'nın tam metni için ayrıca bkz. "Tanzimat Fermanı", Türkiye Büyük Millet Meclisi, Düstür, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/67> [24.11.2022].

⁹ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 93.

¹⁰ Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler" *TODAYE Amme İdaresi Dergisi*, C. 17, S. 3 (1984): 46-47.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Lord Statford Poole, *Lord Statford Canning'in Türkiye Anıları*, Çev. Can Yücel, (Ankara: Yurt Yayınları, 1988), 89.

¹² Halil İnalçık, "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, C. 28, S. 12 (1964): 623.

¹³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 1978), 208.

¹⁴ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 98. Ayrıca bkz. Hıfzı Veldet. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, *Tanzimat I*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 167, 141.

¹⁵ Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, (İstanbul: Beta, 1986), 15.

¹⁶ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1990), 238; Ayrıca bkz. Sencer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", 47.

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından karışan askerî sistemi düzenlemek ve mültezimlerin keyfi vergi toplamalarına son vermek amacıyla vergi sistemi de dahil olmak üzere birçok alanda reform yapmayı hedeflemiştir.¹⁷ Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını dış tehditlere açık hale getirmiş, Batılı devletler devletin iç işlerine karışarak nüfuzlarını artırmaya çalışmışlardır.¹⁸

3. Tanzimat Dönemi Ahlak Reformları: Fermanın İzleri

II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid devletin başına geçince, Batı'ya yönelim, Osmanlı Devleti'nin sosyal ve kültürel bağlamda resmî siyaseti olmuştur. 1839 senesinde Abdülmecid Osmanlı Devleti'nin düzeninin Gülhâne Hatt-ı Hümayunu olarak bilinen ferman uyarınca olacağı ilan edilmesi emrini vermiştir. Gülhâne Hatt-ı Hümayunu, Osmanlı'da devlet işlerinin Avrupa üslubu üzere olan Tanzimat hareketinin temelidir. Bu durum seçkin Osmanlı münevverleri arasında fikrî yönden çatışma meydana getirmiştir. Yapılan tartışmalar Avrupa kanunlarının geçerli olması yerine İslâm Şeriatı'nın hüküm sürmesinin zarurî olduğu ve Gülhâne Hatt-ı Hümayunu'nun geçerli kıldığı Avrupa kânunlarının İslâm Şeriatı'nın bentlerinin yerine geçmesi arasında gidip gelmiştir.¹⁹ Gülhâne Hatt-ı Hümayunu Osmanlıca olarak yayınlanmış, fakat yanında Avrupa kültürünün dili olan Fransızca tercümesi de yer almıştır. Fransızca, Osmanlı'nın Batı'ya yöneliş dili olmuş, böylece Fransızca zarurî olarak Fransa'nın kültür, fikir ve tarzını da Osmanlı münevverlerine taşımıştır.²⁰ Fransızca, Osmanlı münevverleri arasında Batı bilimlerinin kademe kademe genişlemesinin aleti olmuştur. Bu gelişme doğrudan doğruya en çok faydası olan bilimlerle başlamıştır. Osmanlı, Fransa'ya Fransız akademilerinde ve enstitülerinde eğitim almaları için talebeler göndermiştir.²¹ Bu durum Osmanlı münevverlerinin geleneksel İslâmî eğitimden uzaklaşmasına, Avrupa tarzı eğitime ve Batı kültürüne yönelmelerini teşvik edici olmuştur.²² İkinci dil Arapçayken münevverlerin, sultanı ve Osmanlı sarayını örnek almaları nedeni ile ikinci dil artık Fransızca olmuştur. Fars edebiyatı örnek alınırken Fransız edebiyatı örnek alınmaya başlanmıştır. Abdülmecid'in tahta çıkışıyla Tanzimat dönemindeki Batı etkisi, toplumun üst tabakasının dolayısı ile münevverlerin Batı'ya yönelişini sağlamış ve kıyafetler, evlerin, sarayların, bahçe ve park düzenlemeleri, dekorasyon ve mimarî Avrupa tarzı olmaya başlamıştır. Bu benzeme yönelimi sadece dış görünüşte kalmamış, Osmanlı münevverleri Fransız ihtilalinden de etkilenmişlerdir. Bu etkilenme en çok Napolyon'un anayasasındaki mülkiyet ve Batılı manada özgürlük kavramı meselesinde yoğunlaşmıştır. Bütün bunlar Osmanlı münevverinin yeni fikrî yapısının temeli olmuştur. Ardından da Osmanlı münevverleri bu doğrultuda devleti tanzim etmeye başlamışlardır.²³ Osmanlı düşünce tarihinde mihenk taşı olan ilk resmî gazete 1831 yılında çıkarılmıştır. William Churchill de 1840

¹⁷ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 45-46.

¹⁸ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, 106.

¹⁹ Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982), 3/247.

²⁰ Mahiyeti itibari ile Gülhâne Hatt-ı Hümayunu 1789'da Paris'te ilan edilen 17 maddelik İnsan Hakları Beyannâmesi'nin yarım asır sonra yapılmış eksik bir taklidi ve kaba bir taslağı idi. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 411.

²¹ Bu durum 1854-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı sırasında Osmanlı-Fransız-İngiliz iş birliğinin bir neticesi idi. Aksun, *Osmanlı Tarihi*, 3/356-357.

²² Zorunlu olarak edebiyat, sanat ve fikir alanlarında değişiklikler meydana gelmiştir. Bkz. Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, (İstanbul: Varlık Yayınları, 1978), 21; Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 2/1069; Robert Manteran, *Târihu'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Çev. Beşir Sibâî. (Kahire: Dâru'l-Fıkr, 1993), 2/465; Franz Babinger, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992), 403-404.

²³ Harb, *el-Musakkafun ve's-Sulta, Turkiya Nemûzecen*, 32-33.

yılında resmî olmayan bir gazete çıkartmıştır. Böylece Osmanlı münevverini yetiştirmenin temeli atılmıştır. Sürülen ya da devlet otoritesine karşı oldukları için kendileri giden gurbetteki batı yanlılarının yayınları, İstanbul'a ve Anadolu'ya ulaşma imkânı bulmuştur.²⁴ Abdülaziz ise Avrupa'da diploması hareketleri gerçekleştirmiş ve Fransa'yı ziyaret etmiştir. III. Napolyon ile görüşmeler yapmış ve Londra, Berlin ve Viyana'yı da ziyaret etmiştir. Sultanlar Müslümanların işini gözetmek maksadı ile İstanbul'da kalmış, fetih harici ülke dışına çıkmamış, hatta Hac için bile olsa İstanbul'u terk etmemişlerdir. Fakat Abdülaziz'in ziyaretleri bir ilki ifade etmiştir. Bu ziyaretler zihinleri harekete geçirmek için yeni bir safha olmuştur. Batı'ya güçlü bir yönelişin açık bir işaretidir. Ortak bir hedefe sahip olan Batılı aydınlar ile Batıcı Osmanlı münevverlerinin bağlarını güçlendirmiştir. Bu hedef, Osmanlı devletinin batılılaşması ve Avrupa tarzı düşüncenin Osmanlı'nın mukadderatını otoritesi altına alması olmuştur. Böylece Osmanlı münevverleri, Avrupa desteğini elde etmiştir.²⁵ Tanzimat eski Osmanlı medrese sistemine denk fakat ona ters bir eğitim sistemini yerleştirmenin yolunu açmıştır.²⁶ İlk lise sistemi eğitim, 1868 senesinde Galatasaray'da açılmıştır. Burada eğitim Fransızca ile yapılmıştır. Artık burası görevli münevverleri yetiştiren bir kuluçka makinası olmuştur. Ardından hızlı bir şekilde Fransız kökenli okullar ve fakülteler açılmıştır. Bunların çoğunda Katolik rahip ve rahibeler yöneticilik yapmıştır. Bu okullar, azınlıklar ve bazı Türkler tarafından ilgi görmüştür. Müşir Fuat Paşa, sekiz çocuğunu İstanbul Kadıköy Saint Jozef okuluna göndermiş ve bunu yapan ilk Osmanlı olmuştur. Diğer Osmanlı aileler o'na uyarak çocuklarını azınlıkların okullarına ve yabancı okullara göndermişlerdir. Saint Jozef okulunda Müslüman öğrencilerin sayısı, 1890'da %15 iken bu oran 1911'de %56, 1926'da %51, 1931'de %64, 1939'da %76'ya çıkmıştır.²⁷ 1897 senesinde Osmanlı tebaası gayr-i müslimlerin idaresinde eğitimin çeşitli kademelerinde 6-7 bin arası okulun bulunduğu ve bu okullarda yarım milyona yakın talebenin eğitim aldığı tahmin edilmektedir.²⁸ Gayri Müslimlere ait bu okullarda onların müfredatına göre yetişen birçok öğrenci, İslâmî ve millî değerlerle bağdaşmayan düşüncelere sahip olarak mezun olmuşlardır.²⁹ Böylece eğitimde çifte bir uygulamaya başlanmıştır; Müslümanlar için esas olan Osmanlı türü bir eğitim, bir de mekteplerde Avrupa tarzı sunulan eğitim. Evlatlarının eğitimi için Osmanlı münevverleri bu okullara akın etmişlerdir.³⁰ Amerika Birleşik Devletleri de Avrupa heyetlerine karşılık, Batı kültürüne, Amerikan ve Batı siyaset kurumlarına hizmet etmek üzere yarışa katılmıştır. Hristiyanlaştırma da Amerika'nın hedeflerindedir. Bu sebeple Amerika, 1863 senesinde Robert Koleji'ni açmış kolejin masraflarını, Rothschild ailesine mensup Christopher Rhinelander karşılamıştır. New York'lu tüccar ölene kadar masrafları karşılamış, öldükten sonra ise malının beşte birini miras olarak okula bırakmıştır. Robert Koleji'nin desteklenmesi için Amerika'da 1864 yılında New York'ta idare meclisi kurulmuştur. Dünya Hristiyan Öğrenciler Birliği, bu Amerikan Koleji önderliğinde özel kongreler gerçekleştirmiş, kongrelerde İslâm dünyasında Hristiyanlık eğitiminin durumu ve İslâm üniversitelerinin gelişmesi hakkında araştırmalar yapılmıştır. Koleji yöneten heyet, İstanbul'daki Amerikan ve İngiliz konsoloslarından ve Osmanlı Devleti'nde bulunan Hristiyan azınlıkların önde gelenlerinden oluşturulmuştur. İlk müdürü ise misyoner bir Hristiyan olan Hamlin'dir.³¹ 18.

²⁴ Mehmet Emin Gerger, *Tanzimattan Avrupa Topluluğuna Türkiye*, (İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989), 138.

²⁵ Manteran, *Târihu'd-Devleti'l-Osmaniyye*, 2/466.

²⁶ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 425; Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 68.

²⁷ Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 777.

²⁸ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, (İstanbul: Alternatif Üniversite, 1992), 81.

²⁹ Hasan Gümüşoğlu, *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012), 60.

³⁰ Harb, *el-Musakkafün ve's-Sulta, Turkiya Nemûzecen*, 35.

³¹ Hüda Derviş, "Alâkatu Türkiye Bi'l-Yehûdî ve İsrail ve Eseruhâ Alâ'l-Bilâdî'l-Arabiyye (1648-1999)" (Yayımlanmamış Doktora Tezi. Zegazik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 433-434.

yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlere karşı yaşadığı yenilgiler, devletin gerilediğini düşünen bir kesim ortaya çıkarmıştır.³² Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki askerî yenilgileri ve Batı'ya göre gerilemesi, Batı'nın üstünlüğünü güçlü ordularına bağlayan Osmanlı Devleti'ni, Batılılaşma yoluna sevk ederek ilk reformlarını askerî alanda gerçekleştirmesine neden olmuştur.³³ Osmanlı Devleti, sadece askerî alandaki ıslahatlarla başarılı olamayınca, diğer kurumları ve düşünce yapısını da Batı'ya benzetmeye çalışmıştır. Ancak bu çabalar da yeterli olamayınca, sosyal hayata kadar uzanan kapsamlı bir Batılılaşma süreci başlamıştır.³⁴ Fransız İhtilali, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma sürecini hızlandırmış ve devletin Batı medeniyetini örnek almasına önemli bir katkı sağlamıştır.³⁵ Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasındaki amaçlardan birisi, nihâi olarak, Osmanlı tebaasının aynı medenî haklardan istifade ettiği, vatandaşlığı kendiliğinden veren ve dinî ilişkilere dayanmayan bir Osmanlı Milleti inşa etmektir. Gülhane Hattı, bütün Osmanlı Devleti tebaasına, eşitlik esasına göre muamele edileceğini taahhüt etmiştir.³⁶ Tanzimat Dönemi'nin dikkat çekici özelliği, “Batı taklitçiliği” olmuştur. Osmanlı Münevverlerinin çoğu Batı'ya hayranlık hissetmiş ve Avrupa'yı kendi milletleri ile kıyaslamış, oradaki kurum, kuruluşları ve hayat tarzını üstün görmüşlerdir.³⁷ Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma süreciyle birlikte, sadece askerî ve idarî yapı değil, günlük yaşamın her alanı da Batı kültürüyle şekillenmiştir. Giyimden mimariye, sosyal ilişkilerden para kullanımına kadar tüm alanlarda Batılılaşma gözlemlenmiştir.³⁸ Tanzimat ıslahatları, toplumun geniş katılımını sağlamadan yukarıdan dayatıldığı için sürdürülebilir olmamıştır.³⁹ Osmanlı'daki Batılılaşma hareketleri, aydınlar (münevverler) ile padişahın ortak çabalarıyla gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ Tanzimat'la Osmanlı toplumunda, Batı'ya yönelik seçkin bir kültür ile geleneksel İslam kültürüne bağlı halk kültürü arasında derin bir uçurum oluşmuştur. Saray ve bürokraside yoğunlaşan Batılı değerler, toplumun büyük bir kısmından kopuk bir elit sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁴¹ Batılılaşma ile Osmanlı toplumunda din temelli ortak payda zayıflamış, aydınlar ile halk arasında derin bir güvensizlik oluşmuştur. Mardin'in de belirttiği gibi, bu dönem aydınları halktan kopuk, halkın da kendilerinden şüphe ettiği bir konuma gelmiştir.⁴² Tanzimat ve sonrasında ortaya çıkan aydınlar, saray ve bürokratlarla sınırlı bir çevrede kalmış, geniş halk kitleleriyle etkili bir iletişim kuramamıştır.⁴³ Tanzimat aydınları, fikirlerini geniş kitlelere ulaştıramamış, sadece dar bir bürokrasi çevresinde kalmıştır.⁴⁴ Bu sebeple, kendi tarihinden ve insanından kopan Türk Münevverinin kaderi “suya nakışlar çizmek” ten öteye gidememiştir.⁴⁵

³² Niyazi Usta, “Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15 (2001): 61.

³³ Ercüment Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 21. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996), 153-154; Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1990), 101-102; Cemil Meriç, *Kırk Ambar*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980), 277-278. Ayrıca bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 10.

³⁴ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, 21-22.

³⁵ Cemil Meriç, *Bu Ülke*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 133.

³⁶ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, 9, 26; Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 107-108.

³⁷ Kuran, *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, 23.

³⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 11, 13.

³⁹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kurumları ve Türkiye Gerçeği*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985), 357.

⁴⁰ Orhan Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, (Ankara: Mayaş Yayınları, 1985), 51.

⁴¹ Kadir Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 58.

⁴² Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 282.

⁴³ Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, 49.

⁴⁴ Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 28.

⁴⁵ Meriç, *Bu Ülke*, 163.

Tanzimat sonrası aydınlar, Batılı değerleri benimseyerek dinsel bağlardan kopmuş ve bireysel bir yaşam felsefesi benimsemişlerdir. Bu durum, onları halktan tamamen uzaklaştırarak, materyalist bir dünya görüşüne sahip, elit bir zümre haline getirmiştir.⁴⁶ Osmanlı Münevverlerinin eli ile Batı, Osmanlı’da bir “Kültür Uydusu” oluşturmuştur.⁴⁷ Güngör, Türk aydınını şöyle tasvir etmiştir:

*Babasının borcunu yüklenemeyecek kadar âciz olduğu için mirası reddeden ve aradaki verâseti inkâr eden evlad. Avrupalı'nın nefretinden kurtulabilmek için, üstün olan tarafımızı, yani milletimizin tarihini reddetiler. Mesela İçtihad dergisinde çıkan makaleler Avrupalı'nın merhametini kazanmak için yazılmış bir dilekçe gibidir: Babamız sadece size değil, bize de çok eziyetler etti. Ama şimdi biz onu elbirliğiyle öldürdük ve sizi kendimize baba yaptık. Ne isterseniz yapmaya hazırız, yeter ki bizi evlatlığa kabul edin.*⁴⁸

Osmanlı'daki modernleşme hareketlerinin temelinde, Batılı düşünürlerin (özellikle Comte gibi) etkisiyle devlet kurumlarının laikleştirilmesi ve hukukun herkese eşit uygulanması hedeflenmiştir.⁴⁹ Modernleşme olgusu, Osmanlı toplumunda hâkim olan dinin tartışılmasını, değişikliğe uğramasını birlikte getirmiştir.⁵⁰ Batılılaşma çabaları, Osmanlı toplumunda İslam'ın etkisini azaltarak toplumsal yapıyı derinden değiştirmiştir. Ancak bu dönüşüm, Osmanlı'yı yarı sömürge bir konuma düşürmekten öteye gidememiştir.⁵¹ Tanzimat ve Gülhane Fermanları, Batılı güçlerin baskısıyla kabul edilerek Osmanlı Devleti'nin egemenliğini sınırlandırmış ve azınlıklara önemli ayrıcalıklar tanımıştır.⁵² Harb, Tanzimat'ın eğitim sistemini Batılılaştırarak Osmanlı gençliğini kendi kültüründen uzaklaştırdığını savunmuş ve Servet-i Fünuncuların Batı kültürünü yaymak için kurdukları dergiyle, Osmanlı'ya düşman yetiştirdiğini, Romantizm'den etkilenerek din düşmanlığına kadar varan fikirleri savunduklarını iddia etmiştir.⁵³ Ahmet Cevdet Paşa, iç politika hakkında şu ifadelerde bulunmuştur; “Asrın politikası ise herkes kendi tarafını kayırmak ve memurîn içinde taraflarını çoğaltmak hususlarından ibaret idi. Devleti bir selamet yola ulaştırmak vazifesini bırakıp kendi menfaatlerini düşünüyorlardı.”⁵⁴ Batılı devletler, Osmanlı'da kendi çıkarlarına hizmet edecek kişileri iktidara getirmek için siyasi entrikalar düzenlemişlerdir. Örneğin, Fransa, Reşit Paşa'nın zayıflamasıyla birlikte kendi destekçisi olan diğer devlet adamlarını iktidara getirmeye çalışmıştır.⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşa, mezkûr dönemi anlatırken Devlet ricâlinin baskıları sonucu ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın etkilerinden bahsetmiş ve şu ifadelerde bulunmuştur; “Aba ve ecdadımızın kanıyla kazanılmış olan hukuk-ı mukaddese-i milliyemizi bugün ga'ib ettik. Milleti-i islamiye millet-i hâkime iken böyle bir haktan mahrum kaldı. Ehl-i İslâm'a bu bir ağlayacak ve matem edecek gündür.” Çünkü Müslüman tebaa ve gayri müslim tebaa artık müsavi olmuştur. Gayri müslimler sevinç içerisinde. Fakat patrikler ve ileri gelen ruhbanlar Tanzimat'tan hoşnut olmamışlardır. Rumlar ise şu ifadelerde bulunmuşlardır; “Devlet bizi yahudilerle beraber etti. Biz

⁴⁶ Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, 56-57.

⁴⁷ Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, 69; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 266; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, (İstanbul: Hil Yayınları, 1995), 204.

⁴⁸ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993), 71.

⁴⁹ Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, 52.

⁵⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, 9; Ayrıca bkz. Türkdoğan, *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, 178.

⁵¹ Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, 63.

⁵² Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, 91-92; Ayrıca bkz. Canatan, *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, 61-62.

⁵³ Harb, *el-Musakkafün ve 's-Sulta, Turkiya Nemûzecen*, 35-37.

⁵⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 1/87; Ayrıca bkz. 2/15; 2/86; 2/19.

⁵⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1/20-21.

İslam'ın teveffukuna razı idik." Bununla birlikte Devlet ricâlinin yüz ifadelerinden bahsederken; "Ancak bizim ziy-i İslâm'da (Görünüşi Müslüman olan) birtakım çelebilerin yüzlerinde eser-i beşâset (Sevinç, mutluluk) görülüyordu." Devlet adamları, halk tarafından eleştirilmelerine rağmen yabancı devletlerin takdirini kazanmıştır. Özellikle İngiliz, Fransız ve Avusturya elçileri, yeni devlet adamlarının önceki yönetimlere göre daha başarılı olduğunu belirtmişlerdir. Devlet adamları, Tanzimat Fermanı'nın bazı maddelerini kasıtlı olarak belirsiz bırakarak, Batılıların ve Müslümanların birbirlerinden farklı anlamlandırmalarını sağlamışlardır.⁵⁶

4. Ahmet Cevdet Paşa

Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki idarî, siyasî, kültürel ve ilmî hayatında etkili olmuş bir devlet adamıdır. Aynı zamanda hukukçu, tarihçi, sosyolog ve mütefekkir olarak da öne çıkmış; Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Tarih felsefesi ve metodolojisiyle klasik tarihçilerden farklı bir akımın öncüsü olmuş, eserleri her dönemde takdir toplamıştır.⁵⁷ Tarihçiliğinin yanı sıra hukukçu kimliğiyle de tanınmıştır. En önemli çalışması, Mecelle'nin hazırlanmasındaki rolüdür; İslam hukukunu Batı'nın şekli prensipleriyle birleştirerek şer-i ilkelere bağlı bir hukuk kitabı oluşturmuştur. Tanzimat Dönemi'nin önde gelen isimlerinden olan Paşa, Türk-İslam dünyasının saygın bir ilim ve devlet adamı olarak Osmanlı'da önemli görevler üstlenmiş ve siyasete yön vermiştir.⁵⁸ 1823 yılında Bulgaristan'ın Lofça kasabasında doğmuştur. Asıl adı Ahmet'tir; "Cevdet" mahlasını İstanbul'da eğitim alırken Şair Süleyman Fehmi Efendi vermiştir. Babası İsmail Ağa, annesi ise Ayşe Sümbül Hanım'dır. İlk eğitimini Lofça'da aldıktan sonra, İslami ilimlerde ilerleyip müsevvidlik yapmıştır. 1839'da 17 yaşında İstanbul'a giderek medrese eğitimine devam etmiş, çeşitli ilimlerde geniş bir eğitim almıştır. Farsça ve Mesnevi dersleri alarak Mesnevihanlık icazeti kazanmıştır.⁵⁹ Aldığı ilim tahsilinin yanı sıra Kuşadalı İbrahim Efendi'den tasavvuf dersleri almış, edebiyat ve tasavvuf alanında birtakım eserler kaleme almaya başlamıştır. Genç yaşta ilmî icazet alan Paşa, Fatih ve Dülgeroğlu camilerinde dersler vermiştir. 1843'te Hamidiye Medresesi imtihanını kazanarak maaş bağlanmış, 1844'te ise Premedi'de kadı olarak devlet görevine başlamıştır. 1845'te İstanbul Müdderisliği Ruusu'nu kazanmış ve Sadrazam Reşit Paşa, kanunları hazırlamak için o'ndan İslâmî danışmanlık istemiştir. Meşihat Kurumu, Ahmet Cevdet Efendi'yi görevlendirince Sadrazam Reşit Paşa o'nu daha iyi tanıyıp beğenmiştir. 1848'de Bükreş'te Keçecizade Fuat Paşa'ya bir emir iletmek üzere gitmiş, 1849'da Hareket-i Hariç rütbesi almıştır. 1850'de Meclis-i Marif-i Umumiye üyeliği ve Dârü'l-muallimîn müdürlüğü görevine getirilmiştir. Fuat Paşa ile Bursa kaplıcalarında Kavaid-i Osmaniye'yi hazırlamış, 1851'de Encümen-i Daniş azalığına seçilip, tekrar kaleme aldığı eseri Sultan Abdülmecid'e sunarak Hareket-i altmışlı derecesine yükselmiştir. 1853'te, 1774-1826 Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirilmiş ve bir yıl içinde bu tarihin üç cildini tamamlayarak sultana sunmuş ve Müsille-i Süleymaniye derecesine yükselmiştir. 1852'de Fuat Paşa ile Mısır'a gitmiş, 1855'te Vakanüvis olarak atanmış ve bu görevini 1865'e kadar sürdürmüştür. Siyasî olayları anlatan "Tezakir-i Cevdet" adlı eseri de

⁵⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tezakir*, 2/68-74.

⁵⁷ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 215-218; Osman Keskiöglü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14 (1966): 221-222; Kemal Sözen, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 6 (2002): 11-12.

⁵⁸ Keskiöglü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 221-222; Yusuf Halaçoğlu ve Mehmet Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/443-450; Şefaettin Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 7 (1990): 227.

⁵⁹ Keskiöglü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 221-222; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 7/443.

yazmıştır. Devlet kademelerinde ilerledikçe ilmî alanda da yükselmiş; 1856'da Galata, 1857'de Mekke ve 1861'de İstanbul kadılığı görevine getirilmiştir. 1857'de Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Paşa ile Rumeli'yi denetlemiş, 1861'de İşkodra'daki isyanı bastırmak için "Memuriyet-i Fevkalade" ile görevlendirilmiştir. 1863'te Anadolu Kazaskerliği ve Bosna Eyaletini denetleme görevine atanmış ve reformlar gerçekleştirmiştir. Bosna'daki başarıları nedeniyle ikinci rütbeden Nişan-ı Osmanî ile ödüllendirilmiştir. 1864'te Kozan'da altı ay ıslahat çalışmaları yapmıştır.⁶⁰ 1862'de Şeyhülislam olmaya aday gösterilmiş ancak karşılaştığı entrikalar nedeniyle bu göreve getirilememiştir. İlmiye sınıfından mülkiyeye geçirilmiş ve 1866'da kazaskerlik makamının vezarete dönüştürülmesiyle 'paşa' unvanını almıştır. Ardından Halep valisi olarak görevlendirilmiştir. 1867'de Adliye Nazırı olmuş ve modern adliye sistemi kurmak için çalışmıştır. Hanefi fihhına dayalı yeni bir kanun kitabı hazırlamak üzere kurulan Mecelle-i Ahkâm-ı 'Âliye Cemiyeti'ne başkanlık etmiştir. Paşa, Mecelle'nin ilk dört cildini tamamladıktan sonra görevden alınarak Bursa valisi yapılmıştır. Bir süre sonra bu görevden alınmış ve Mecelle komisyonunun başına Gerdan kıran Ömer Efendi getirilmiştir. Ancak altıncı cilt büyük eleştiriler alınca, yeniden komisyona başkan olmuştur. Mecelle çalışmalarında birkaç kez daha görevden alınıp geri getirildikten sonra, 1873'te Şuray-ı Devlet üyesi, Evkaf ve Maarif nazırı olmuştur. Maarif nazırlığı döneminde eğitim sisteminde reformlar yapmış, modern bir ilkokul açmış ve Dâru'l-Muallimîn'i yeniden düzenlemiştir.⁶¹ Maarif Nazırı olarak görev yaptığı dönemde eğitim sistemine büyük önem vermiştir. Muallimlerden oluşan bir komisyonla birlikte ilkokuldan üniversiteye kadar geniş kapsamlı ders müfredatları ve kitaplar hazırlatmıştır. Kendisi de "Kavâid-i Türkiye", "Miyar-ı Sedâd" ve "Âdab-ı Sedâd" adlı ders kitaplarının yanı sıra "Kıyas-ı Enbiya" adlı kitabının bir bölümünü bu dönemde yazmıştır. Daha sonra Şuray-ı Devlet reis yardımcılığı, Yanya valiliği, tekrar Maarif ve Adliye nazırlıkları gibi önemli görevlerde bulunmuştur. Adliye nazırlığı döneminde ticaret mahkemelerini Adliye Nezaretine bağlamıştır. Ancak 1876'da Rumeli teftişi göreviyle görevden uzaklaştırılmıştır. Suriye Valisi olarak atansa da göreve başlamadan önce Maarif Nazırı olarak görevlendirilmiş ve Mecelle çalışmalarını tamamlamıştır. Dâhiliye Nazırlığı, Ticaret ve Ziraat Nazırlığı gibi farklı bakanlıklarda da görev yapmış, bir süre de vekâleten Sadrazamlık yapmıştır. Adliye Nazırlığına defalarca getirilmiş, ancak siyasi entrikalar nedeniyle görevden alınmıştır. Son yıllarını ilmî çalışmalara ayırarak "Tarih-i Cevdet" gibi önemli bir tarih eserini kaleme almıştır. 26 Mayıs 1895 senesinde İstanbul Bebek'teki yalısında vefat etmiş, Fatih Sultan Mehmet Türbesi haziresine defnedilmiştir.⁶² Sadece bir devlet adamı değil, aynı zamanda çok yönlü bir bilim insanı ve yazar olarak da tanınmıştır. "Tarih-i Cevdet", "Tezâkir", "Ma'ruzât", "Kırım ve Kafkas Tarihi", "Belağat-ı Osmaniye", "Kavâid-i Osmaniye", "Divançe-i Cevdet", "Mecelle-i Ahkâmı Adliye", "Kıyas-ı Enbiya" ve "Tevarih-i Hulefâ" gibi birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerde Osmanlı tarihi, İslam tarihi, edebiyat, dil bilgisi ve siyaset gibi konuları ele almıştır. Özellikle "Mecelle-i Ahkâmı Adliye", İslam hukukunun modern bir kod haline getirilmesi açısından büyük önem taşır. Eserlerinin büyük bir kısmı, dönemin eğitim sisteminde kullanılmıştır.⁶³ Osmanlı'nın geleneksel değerleriyle Batı'nın modernleşme anlayışı arasında bir denge kurmaya çalışan önemli bir devlet adamı ve düşünür olmuştur. Batılılaşmanın körü körüne taklit edilmesine karşı çıkarak ve Osmanlı kurumlarının İslâmî kökenlerini koruyarak modernize edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu amaçla,

⁶⁰ Mehmet Şakir Ülkütaşır. *Cevdet Paşa, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*, (Ankara: Doğuş Yayınları, 1945), 18-25; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 7/444-445.

⁶¹ Keskiöğlü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 223; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 7/443-444.

⁶² Keskiöğlü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 221-225; Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", 227-228; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 7/443-449.

⁶³ Veli Ertan, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri*, (Ankara: Hilal Yayınları, 1962), 22-24; Keskiöğlü, "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri", 227; Halaçoğlu ve Aydın, "Cevdet Paşa", 7/448-449.

hukuk, eğitim ve tarih gibi alanlarda birçok eser vermiş, özellikle "Mecelle-i Ahkâmı Adliye" adlı eseriyle İslam hukukunun modern bir kod haline getirilmesine öncülük etmiştir. Hem İslam medeniyetine hem de Batı'nın bilimsel ve teknik gelişmelerine hâkim olması sayesinde, Osmanlı Devleti'nin yaşadığı çöküşü önleme amacıyla önemli reformlar yapmaya çalışmıştır.⁶⁴ Tarihçilikte hem İslam dünyasının geleneksel tarihçilik anlayışını hem de Batı'nın bilimsel tarihçilik yaklaşımını bir araya getirmiştir. Tarihin sadece olayların sıralanışından ibaret olmadığını, aynı zamanda bu olayların nedenlerini ve sonuçlarını anlamaya çalışmanın da önemli olduğunu savunmuştur. Paşa'ya göre, tarihçinin görevi sadece olayları kaydetmek değil, aynı zamanda bu olaylardan ders çıkararak geleceğe ışık tutmaktır. Devletlerin ayakta kalabilmesi için tarihin önemine vurgu yapan Paşa, eserlerinde sadece siyasî olayları değil, ekonomik ve sosyal faktörleri de analiz ederek bir tarih felsefesi oluşturmuştur.⁶⁵ Tarihçilikte İbn Haldun'un etkisi altında kalarak, Osmanlı tarihini hem İslam tarihçiliği hem de Batı'nın bilimsel tarihçilik anlayışı çerçevesinde incelemiştir. Osmanlı Devleti'nin yükseliş ve düşüş dönemlerini İbn Haldun'un "beş tavr" teorisiyle açıklamış, devletin yaşadığı sorunların temel nedenini genişleyen sınırlar ve yönetimdeki zafiyetler olarak görmüştür. Batı tarihçiliğinin önemini vurgulamış, Osmanlı tarihini anlamak için Batı tarihini de iyi bilmenin gerekliliğini savunmuştur. Ancak Batı'nın zamanlama ölçülerinin İslam tarihi için uygun olmadığını belirterek, İslam'ın tarihi kendi şartlarına göre şekillendirdiğini ifade etmiştir.⁶⁶ Aile kurumunu toplumun temel taşı olarak görmüş, İslam dininin kadını ve aileyi koruduğuna inanmıştır. Geleneksel bir aile yapısının savunucusu olmasına rağmen, modernleşmeye karşı olmadığını belirtmiştir. Paşa'ya göre, aile, bireyin hem dinî hem de sosyal hayatında önemli bir role sahiptir.⁶⁷ Paşa, üç çocuk babasıdır. Kızlarından biri olan Fatma Aliye, Osmanlı'nın ilk kadın yazarlarından biri olarak tanınırken, diğer kızı Emine Semiyye ise kadın ve eğitim konularında önemli çalışmalara imza atmış bir öğretmendir.⁶⁸ Emine Semiyye, ablası gibi babasının evinde özel eğitim almış, daha sonra da Avrupa'da psikoloji ve sosyoloji eğitimi görmüştür. Türkiye'ye döndükten sonra öğretmenlik, müfettişlik ve hemşirelik gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur.⁶⁹ Paşa, uzun yıllar bürokrasi ve ilmiye mesleğinde çalışırken kiraladığı konak ve yalılarda yaşamıştır. II. Abdülhamid döneminde nâzırlık payesi alarak mevkisinde yükselmiş ve gelirinde artış olmuştur. Bu yükselişle birlikte çalışanlarının sayısı da artmış, konağı adeta bir orta ölçekli kamu dairesine dönüşmüştür.⁷⁰ Paşa'nın eşi Advıye Râbia Hanım'a yazdığı mektuplar, onun nasıl bir baba olduğunu göstermiştir. Ortaylı, bu mektupları ağırbaşlı ama muhabbet dolu olarak tanımlamıştır.⁷¹ Eşine olan hislerini mektuplarında açıkça ifade etmemiş, ancak Advıye Hanım'ın mektuplarını yüzüne gözüne sürdüğünü söyleyerek özlemine dile getirmiştir.⁷² Paşa, görevlerini eksiksiz yerine getirirken ailesini de ihmal etmemiştir. Evinden iki hafta haber alamayınca telgraf çeker, cevap aldığı anda ise "Yeniden dünyaya gelmiş gibi sevindim. Bir daha böyle üzüntüler yaşamamak için her hafta en azından küçük bir pusula yazmalısınız efendim," demiştir. Mektuplarından, eşi Advıye Hanım'ın yazı yazmayı ileriki yaşlarında öğrendiği anlaşılmaktadır. İşi yoğun olmasına rağmen ailesi ile

⁶⁴ Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", 227-228; Ebül'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, (İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi, 1946), 213-226.

⁶⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*, (İstanbul: MFV Kitapları, 1940), 576; Veli Ertan, *Değerli Türk Âlimi Büyük Hukukçu Tarihçi Ahmet Cevdet Paşa*, (Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1966), 23.

⁶⁶ Şevercan, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliği", 228-229; Sözen, "Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili", 14-15.

⁶⁷ Mustafa Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, (Ankara: Doğ Batı Yayınları, 2015), 170-172.

⁶⁸ Ahmet Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2007), 45.

⁶⁹ Kadriye Kaymaz, *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye*, (İstanbul: Küre Yayınları, 2009), 28, 62.

⁷⁰ Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, 45-46.

⁷¹ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, 172.

⁷² Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, 46.

ilgilenmekten geri durmamış görev başındayken, eşi, Emine Sümeyye Hanım'a hamile olduğu ve yazdığı pusulada yorgun olduğunu belirttiikten sonra Paşa, "Senin bir parçan nâmizaç olduğundan dolayı pek keder ettim Allah bilir ki senin böyle azıcık rahatsızlığın için bağrım hun oluyor" demiştir. Advıye Hanım, kıskanç bir karaktere sahip olarak bilinmiştir. Paşa'nın uzun süren Bosna görevi nedeniyle etrafta dedikodular yayılmıştır. Advıye Hanım, Paşa'nın görevini merkeze aldırması için ısrar etmiş, ancak Paşa, "Burada kadın değil, kadın gibi nazik erkeklerin bile yaşaması zordur" şeklinde cevap vermiştir. Advıye Hanım'ın mektupları günümüzde sadece kısmen mevcuttur, bu çıkarımlar Paşa'nın yazdığı mektuplardan elde edilmiştir.⁷³ İstanbul dışında olduğunda aile ve ev yönetimini eşi Advıye Hanım'a bırakmış, ancak uzakta olsa bile sürekli tavsiyelerde bulunmuş ve son sözü her zaman eşine bırakmıştır.⁷⁴ Yazları Boğaz'daki yalılarında, kışları ise İstanbul'daki konaklarında yaşamışlardır.⁷⁵ Sadece ailesiyle değil, yakın akrabalarıyla ve on beş kişilik bir hizmetli kadrosuyla birlikte yaşamıştır.⁷⁶ Kütükoğlu'na göre aile fertleri hariç maiyeti otuz kişiyi geçmektedir.⁷⁷ Ahmet Mithat Efendi'nin eserine göre çocuklar ve hizmetliler için özel öğretmenler bulunmaktadır. Bu öğretmenlerden biri de Lofçalı Hacı İbrahim Şevki'dir, konağında öğrencilere de yer vermiştir.⁷⁸ Misafir perver ve akrabalarını himaye etmeyi seven biridir.⁷⁹ Ahmet Mithat Efendi'nin belirttiği üzere konağın yaşamı, Tanzimat sonrası dönemdeki kültürel ortamı yansıtarak, okuma yazmaya ve bilgi edinmeye önem veren bir atmosfer sunmaktadır. Fatma Aliye de bu ortamın etkisiyle edebiyata yönelmiştir.⁸⁰ Osmanlı'da çocuk eğitimi geleneksel olarak kadınların sorumluluğundayken, Tanzimat ile bu durum değişmiş ve batılı eğitim anlayışı benimsenmiştir. Paşa gibi babalar, çocuklarının eğitimine daha fazla önem vermiştir.⁸¹ Konaktaki herkesin eğitimine önem vermiş, özel hocalar tutarak onların gelişimine katkıda bulunmuştur.⁸² Kızlarının özellikle Fransızca dahil yabancı dil öğrenmelerine ve edebiyata ilgi duymalarına önem vermiştir. Fatma Aliye de babasının bu çabalarından bahsederek o'na minnettar olduğunu belirtmiştir.⁸³ Oğlu Ali Sedat'ın eğitimine de önem vermiş, Ali Sedat altı yaşında Kur'an'ı hatmettiğinde, eşine özel bir Kur'an-ı Kerim almasını veya kendi Kur'an'ını oğluna vermesini söylemiştir.⁸⁴ Oğlunun eğitimi ve fiziksel gelişimiyle özel olarak ilgilenmiş, yazdığı mektuplardan yazma becerisini ölçmüştür.⁸⁵ Hem oğlunun okuma ihtiyacı için eşi Advıye Hanım'a telkinlerde bulunmuş hem de evinde bulundurduğu kitaplarının korunması için Advıye Hanım ile istişareler etmiştir.⁸⁶ Kızı Fatma Aliye'nin eğitimi ile ilgilenirken devrinde kızına sağladığı eğitim seviyesi gibi bir eğitim seviyesi bir kız çocuğuna sağlanması pek mümkün değildir.⁸⁷ Evlatlarının hayatlarının geri kalan kısımlarında da sürekli yönlendirmelerde bulunmuş ve eğitimlerini takip

⁷³ Mübahat Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri Bildirileri*, 27-28 Mayıs 1985, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986): 199-210.

⁷⁴ Ahmet Şimşirgil ve Ekrem Buğra Ekinci, *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016), 46.

⁷⁵ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 216.

⁷⁶ Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, 47.

⁷⁷ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 214.

⁷⁸ Ahmet Mithat Efendi, *Fatma Aliye Bir Kadın Yazarın Doğuşu*, (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011), 39-61.

⁷⁹ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 204.

⁸⁰ Ahmet Mithat Efendi, *Fatma Aliye Bir Kadın Yazarın Doğuşu*, 19.

⁸¹ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, 174.

⁸² Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 203.

⁸³ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, 180.

⁸⁴ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 203.

⁸⁵ Cihan, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*, 46.

⁸⁶ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, 183.

⁸⁷ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 204.

etmiştir. Eğitim ve babalık yapma noktasında dinî ve geleneksel bir çizgiyi tercih etmiştir.⁸⁸ Ahmet Cevdet Paşa'nın ailesi, saray çevrelerinde kabul görmüştür. Kızı Fatma Aliye Hanım, iyi bir eğitim alarak hem ülke içinde hem de Avrupa'da tanınmıştır. II. Abdülhamid tarafından sarayda yabancılarla ilgilenmekle görevlendirilmiştir.⁸⁹ Ali Sedat ise özellikle mantık alanında önemli çalışmalara imza atmıştır. Batıdaki yeni mantık akımlarını ilk kez Türkçeye kazandıran "Mizânü'l-Ukûl" adlı eseriyle tanınmıştır. Bu eserini, babasının kendisine atfetmiş olduğu bir mantık kitabına karşılık olarak yazmıştır.⁹⁰ Üç çocuğu olmuş fakat oğlu Muhittin Bey hakkında pek bilgi bulunmamaktadır.⁹¹ Paşa, oğluna olan muhabbetini, oğlunun oğluna yani Muhittin'e de göstermiştir.⁹² Mehmet Muhittin Bey 1879 yılında Şam'da dünyaya gelmiştir ve annesinin adı Pervin Hanım'dır. Ayrıca Ali Sedat Bey'in Pervin Hanım ile olan izdivacından Azime ve Zeynep Sümbül adında iki tane de kızı vardır.⁹³ Paşa, sadece çocuklarının eğitimiyle değil, onların mutluluğu için de çaba göstermiş, görev yaptığı yerlerden ailesine hediyeler göndermiştir.⁹⁴ Paşa sadece ailesine karşı cömert değil, bütün yakınlarına da hediyeler ve para göndermiştir.⁹⁵ Paşa'nın eşine ve çocuklarına yazdığı mektuplar, o'nun örnek bir aile babası olduğunu göstermektedir. Eşine saygı duyan ve çocuklarına şefkatli bir baba olan Paşa, İslâm ahlakına uygun bir aile hayatı yaşamıştır.⁹⁶

5. Fatma Aliye Hanım ve Kızı Rahibe Zübeyde İsmet

Fatma Aliye Hanım, 22 Ekim 1862'de İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Ünlü devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın kızıdır. Küçük yaştan itibaren eğitime büyük önem veren ailesi sayesinde çok iyi bir eğitim almış, farklı kültürlerle tanışma fırsatı bulmuştur. Babasının sayesinde saray çevrelerinde yer almış ve Sultan II. Abdülhamid Han'ın yaveri Faik Paşa ile evlenmiştir.⁹⁷ 1890 senesinde Volonte adında Fransızca bir romanın çevirisini yapmış ve münevver kimliğini oluşturan yazarlık kariyeri başlamıştır.⁹⁸ Fatma Aliye, Georges Ohnet'in "Merâm" adlı romanını Türkçeye çevirmiştir. Bu çeviriyle tanınan yazar, "Bir Kadın" takma adını kullanarak eserini imzalamış ve bu nedenle "Mütercime-i Merâm" (Merâm'ın Tercümanı) olarak anılmıştır. Kendi adıyla imza atmadığı için de "görünmez çevirmen" olarak nitelendirilmiştir.⁹⁹ Fatma Aliye, 1891'de Ahmet Mithat Efendi ile birlikte yazdığı "Hayal ve Hakikat" romanıyla edebiyat dünyasına adım atmış, 1892'de yayınladığı "Muhadarat" romanıyla ise Türkiye'de kitabı basılan ilk kadın roman yazarı olmuştur.¹⁰⁰ 1895 ve 1908 seneleri arasında Hanımlara Mahsus Gazete'de yazarlık yapmıştır.¹⁰¹ Hanımlara Mahsus'da

⁸⁸ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, 180-183.

⁸⁹ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 219-220.

⁹⁰ Necati Öner, "Ali Sedat", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/442.

⁹¹ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 220.

⁹² Ahmet Semih Mümtaz, *Eski İstanbul Konakları*, (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011), 145-146.

⁹³ Şevki Nezih Aykut, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 189-190.

⁹⁴ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, 176.

⁹⁵ Kütükoğlu, "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", 207-208.

⁹⁶ Gündüz, *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, 48, 184.

⁹⁷ Emel Aşa, "Fatma Aliye Hanım", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/261-262; Ayrıca bkz. Güven Taneri Uluköse, *Fatma Aliye*, (İstanbul: Cinius, 2013), 14-42.

⁹⁸ Uluköse, *Fatma Aliye*, 43-44.

⁹⁹ Aysel Karadağ, "Çeviri Tarihimizde "Gözle Görülür" Bir Mütercime: Fatma Aliye Hanım". *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 37, S. 2 (2013): 12-13.

¹⁰⁰ Uluköse, *Fatma Aliye*, 62.

¹⁰¹ Suraiya Faroqhi, Ed. Suad Joseph. "Women In The Ottoman World: Mid-18th to 20th Century". *Encyclopaedia of Women and Islamic Cultures*. Boston: Brill, Volume 1 (2003): 160.

21, Tercüman-ı Hakikat'de 11, Servet-i Fünun Mecmuası, Mahasin, İnkılab ve Ümmet Gazetelerinde 5 makalesi yayınlanmış üretken bir yazardır.¹⁰² 1893'te Fatma Aliye'nin eserleri, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki "World Colombian Exposition Woman's Library" tarafından fark edilmiş ve kendisinden biyografik bilgiler istenmiştir. Eserleri farklı dillere çevrilerek Batı'da da büyük ilgi görmüştür.¹⁰³ Tarih yazıcılığına düşünsel katkıda bulunmuş, "Tarih-i Osmaniye'nin Bir Devre-i Mühimmesi-Kosova Zaferi ve Ankara Hezimetini" adlı eseri tarih sahasındaki ilk eseri olmuştur. Babası gibi İbn Haldûn'un tarih yazımından etkilenmiştir.¹⁰⁴ Paşa'nın vefatının ardından "Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı (1913)" adlı eserin ilk cildini kaleme almıştır. Sadece edebiyatla değil, felsefe ve İslam tarihiyle de ilgilenmiştir. "Terâcim-i Ahvâl-i Felâsife" gibi eserleriyle felsefe alanında öncü olmuş, "Namdarân-ı Zenân-ı İslâmiyân" gibi eserleriyle de İslam kadınlarına dair çalışmalar yapmıştır. Bu yönüyle hem ilk kadın felsefeci hem de derin bir iman sahibi bir yazar olarak bilinmiştir. Fatma Aliye, "Hilâl-i Ahmer" gibi derneklerde aktif rol almış, çeşitli platformlarda yaptığı konuşmalarla toplumsal hayata katkı sağlamıştır.¹⁰⁵ Fatma Aliye'nin biyografisini kaleme alan Ahmet Mithat Efendi, o'nun "Münevver" hüvviyetinin yapı taşlarından biri olmuştur.¹⁰⁶ 1894 senesinde, İslâm ve kadın hakları meselesini tartışmalar şeklinde bahse alan "Nisvân-ı İslâm" eserini kaleme almış, kitabında, ecnebi kadınlara İslâmî değerlerin ve ilkelerin dikkat çektiği Osmanlı kadın figürünü anlatmıştır.¹⁰⁷ Julyar, "Doğu ve Batı Kadınları" adlı eserinde İslâm'a hakaret etmiş, Fatma Aliye de Fransız gazetelerine gönderdiği mektupla Julyar'a ciddi ve ağır bir eleştiride bulunmuştur.¹⁰⁸ Kadının tahsilinde İslâmcı ve gelenekçi bir yaklaşımı kabul eden Fatma Aliye Hanım için eğitilmiş bir kadın; iyi bir eş ve iyi bir anne olmalıdır. Anne, iyi bir eğitime sahip olduğu zaman, yetiştireceği çocuklar da iyi yetişmiş, eğitilmiş çocuklar olacaktır.¹⁰⁹ 1915 senesine kadar aktif bir şekilde yazım hayatına devam etmiş ancak bu seneden sonra yazı işlerinden uzaklaşmıştır. Hangi sebeple yazım hayatına son verdiği ile ilgili muhtelif rivayetler bulunmaktadır; Aşa, "Özellikle 1885 yılında yakalandığı hastalığın bu yıllarda daha fazlaşması ve kızı İsmet Hanım'ın tanassur ederek Türkiye'den ayrılması o'nu çok yıpratır" demiştir.¹¹⁰ Kızıltan ise; "Yazarın son yıllarındaki en büyük üzüntüsü Notre Dame de Sion'u bitiren küçük kızı Zübeyde İsmet'in 1927 yılında ortadan kaybolması" demiştir.¹¹¹

Aşa'nın bir diğer ifadesine göre ise,

¹⁰² Uluköse, *Fatma Aliye*, 111.

¹⁰³ Selma Atabek, "İlk Roman Yazan, İlk Çeviri Yapan, İlk Felsefe Kitabını Yazan Kadın Yazarımız Fatma Aliye Hanım". *Bütün Dünya Dergisi*, S.7 (2002): 134.

¹⁰⁴ Aliye Mataracı, "Fatma Aliye Hanım's Contributions to History Writing". *International Relations and Diplomacy C. 4*, S. 8 (2016): 505-506.

¹⁰⁵ Uluköse, *Fatma Aliye*, 109, 105-110, 55-57.

¹⁰⁶ Nevzat Özkan, "İlk Kadın Romancımız Fatma Aliye'nin Yetiştirdiği Sosyal ve Kültürel Ortam". *Söylem Filoloji Dergisi*, C. 2, S. 4 (2017): 191.

¹⁰⁷ Atabek, "İlk Roman Yazan, İlk Çeviri Yapan, İlk Felsefe Kitabını Yazan Kadın Yazarımız Fatma Aliye Hanım", 133.

¹⁰⁸ Gizem Parsova ve İbrahim Biri, "Tanzimat Dönemi Aydınlarından Fatma Aliye", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 68 (2018): 135.

¹⁰⁹ Şahika Karaca, "Fatma Aliye Hanım'ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 31 (2011): 97-100.

¹¹⁰ Emel Aşa, "Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri" (Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993), 38.

¹¹¹ Fatma Aliye Hanım, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, Haz. Mübeccel Kızıltan, (İstanbul: Mutlu Yayınları, 1993), 29.

*Notre Dame de Sion mezunu, küçük kızı Zübeyde İsmet hanımın ailesinden ayrılarak katolik rahibesi olmasıyla sonuçlanan maceranın ve bu konu etrafında devrin gazetelerine akseden haberlerin kendisini şiddetle sarstığı, yayımlanan mektuplarından anlaşılan Fatma Aliye Hanım, bu acıyla İstanbul'da vefat etti ve Feriköy Mezarlığı'na defnedildi.*¹¹²

Fatma Aliye Hanım'ın dört kızından biri olan Zübeyde İsmet,¹¹³ özel öğretmenlerden aldığı eğitim sonrasında Notre Dame de Sion özel okulunda öğrenim hayatına devam etmiştir. Okul yıllarında Hristiyanlığa olan ilgisi giderek artmış ve bu durum, çevresinde çeşitli dedikodulara yol açmıştır. Okul hayatını tamamlayan İsmet, maddî bağımsızlığını kazanmak gerekçesiyle önce Dame de Sion'da annesinden gizli bir şekilde Fransızca dersi vermiş, ardından Hristiyan olduğuna dair çıkan dedikodular nedeni ile ailesi Dame de Sion'da ders vermesini engellemiştir. İsmet ise çareyi İzmir'e taşınmakta bulmuştur. Ancak asıl amacı ailesinden uzaklaşmaktır. Fakat maddî bağımsızlığını kazanmak için gittiğini ve Temmuz 1924-Eylül 1924 tarihleri arasında geçirdiği hastalığı bahane ederek İzmir'in havasının kendisine iyi geleceğini ifade etmiştir. İsmet, İzmir'e gittiğinde bir müddet Dame de Sion'da ikamet etmiş ve Selanik Bankası'nda çalışmıştır. Bir süre sonra ikamet ettiği Dame de Sion'dan ayrılmış ve bir ev kiralamıştır. Ancak evi kiralarırken ev sahibine kim olduğunu söylememiş ve ailesinin karşı çıktığı bir Bulgar ile evlenmek üzere para biriktirmek için çalıştığını ifade etmiştir. Ayrıca gerekli miktarda birikimi sağlayınca Marsilya'ya gideceğini de eklemiştir. İsmet, Marsilya'dan birileri ile mektuplaşırken, Marsilya'dan gelen beş bin Franklık bir çek İsmet'e verilmesi için Fransız Konsolosluğu'na gönderilmiştir. İsmet, Marsilya'ya gitmek için evraklarını hazırlamış, İzmir Kasaba ve Çevresi Demiryolları Şirketi'nde çalışan arkadaşları ise İstanbul'a gitmek üzere Bandırma'ya bilet aldığını zannetmişlerdir. Araştırmaları sonucu İsmet'in Marsilya'ya gittiğini öğrenen Fatma Aliye, bulunması için Marsilya Polisi ile iletişime geçmiştir. İsmet, İzmir'den ayrıldıktan sonra İzmir'de ikamet ettiği adresine iki mektup gelmiş, ancak ev sahibi Mehmed Ali Bey, İsmet'in adresini bilmediği için mektupları gönderememiş ve okuduktan sonra yırtıp atmıştır. Bu mektuplardan biri, İsmet'in ablası Nimet'tendir ve mektubunda İsmet'e yurtdışına birlikte kaçmayı teklif etmiştir. Bu sebeple ev sahibi, İsmet hakkında bilgi edinmek için kendisine ulaşan Fatma Aliye'ye, İsmet'in yurtdışına kaçacağı bilgisine sahip olan Nimet ile konuşmasını tavsiye etmiştir. İsmet'in kaybolması nedeni ile İzmir Polisi de soruşturma başlatmıştır. Fakat çeşitli kişi ve kurumların sağladığı desteklerle İngiltere ve Fransa'ya giden İsmet, ailesiyle olan bağlarını tamamen koparmıştır. Fakat bir süre sonra Fatma Aliye'nin, kendisini hasta babasına bakması için çağırıldığını ifade eden bir mektup yazmış ve Fatma Aliye de babası hastayken kendisini Ada'ya gönderdiğini, ablası Nimet'i de iki buçuk ay süre ile Moda'ya gönderdiğini söyleyerek ithamları kabul etmemiştir. Kızının din değiştirdiği ve rahibe olduğu yönünde çıkan haberleri araştıran Fatma Aliye, İstanbul Notre Dame de Sion Mektebinin Baş Rahibesi Marie Constantine ile iletişimi kesmemiştir. Constantine, Fatma Aliye'yi sürekli olarak İsmet'in din değiştirmedigine sadece çalışmak ve güzel bir hayat yaşamak için gittiğine dair ikna etmeye çalışsa da daha sonra ortaya çıkan rahibe kıyafetiyle çekilmiş olduğu fotoğraflar, din değiştirdiği ile ilgili iddiaları doğrulamıştır. İsmet ile annesi arasında İsmet'in sürekli eve dönmesini telkin ettiği, kendisinin kısıtlayıcı biri olmadığı daha güzel işlerde çalışıp daha rahat bir hayat yaşayabileceği, hatta yalvardığı birtakım yazışmalar gerçekleşmiş, ancak bu iletişim, kısa süreli ve yüzeysel kalmıştır.¹¹⁴ Yazışmalar sırasında İzmir havasının iyi gelmediği için İzmir'den ayrıldığını, bu

¹¹² Aşa, "Fatma Aliye Hanım", 12/261-262.

¹¹³ Fatma Aliye Hanım 1879 yılında II. Abdülhamid'in yâverlerinden Kolağası Fâik Bey'le evlenmiş ve bu evlilikten Hatice, Ayşe, Nimet ve Zübeyde İsmet adlarında dört kızı olmuştur. Bkz. Aşa, "Fatma Aliye Hanım", 12/261.

¹¹⁴ Yazışmalar için bkz. Mübeccel Kızıltan ve Tülay Gençtürk, *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım evrakı Kataloğu I*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler

sebeple İspanyol Fası'na gideceğini ifade etmiş, ancak Fatma Aliye, kızına yazdığı mektubunda çöl havasının iyi gelmeyeceğini ve bir çöle gitmesinin başka bir niyeti olduğunu ancak bunu açıklamaktan çekindiğini ifade etmiştir. Fatma Aliye, Constantine'den İsmet'in yerini öğrenmesini istemiş, Baş Rahibe de bir dostu vasıtası ile Paris'te olduğunu Madame La Baronne de Boys'un yanında kaldığını ve çocuk bakıcılığı yaptığını öğrenmiştir. Kendisinden alınan bu haberden sonra İsmet, kız kardeşi Nimet'e Madame La Baronne'nin yanından ayrıldığını Rouen'ye yerleştiğini ancak ailesi ile haberleşmek istemediği için adresini vermek istemediğini yazmıştır. İstanbul'da İsmet'in din değiştirdiğine dair dedikodular yine duyulmaya başlanmış, bu durumun ardından dedikodulardan rahatsız olan Fatma Aliye'nin Constantine'e ısrarları üzerine İsmet, nezaket ifadeleri içeren bir mektup yazmış ve mektubunda Fransa'ya gideceğini ifade etmiştir. Fatma Aliye'nin araştırmaları devam etmiş ve on beş ay kadar sonra Fransa'da Monsieur Guilbert'in evinde hizmetli olarak çalıştığına dair Guilbert'in tanıyan birinden Fransızca bir mektup gelmiştir. Constantine'in İsmet ile annesiyle mektuplaşması gerektiğine dair konuşmasından sonra İsmet, annesine Fransa'ya gideceğini söylediği mektubu ile olumlu bir tavır göstermiş olsa da daha sonra herhangi bir girişimde bulunmamış olmalı ki tüm çabalara rağmen ailesinden tamamen ayrılarak izini kaybettirmiştir. Annesi Fatma Aliye ve babası Faik Bey, kızlarına kavuşma umudunu gerçekleştirilmeden hayatlarını kaybetmişlerdir. 1976 senesinde Tunus'ta görev yaptığı Katolik rahibelikten emekli olan İsmet, memleketi İstanbul'a dönmüştür. Kış aylarını Notre Dame de Sion'da, yaz aylarını ise Büyükada'da yeğeniyle birlikte geçirmiştir. Annesinden miras kalan öğrenme tutkusuyla hayatının son yıllarında İbranice öğrenimine başlamış ve Kur'an-ı Kerim ile hadisleri incelemiştir. Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak 27 Temmuz 1992'de hayata gözlerini yummuştur.¹¹⁵ İsmet'in 1984 yılında Marsilya'ya gittiğini ve vefat edene kadar orada yaşadığını ifade eden Kızıltan'ın¹¹⁶ aksine Meriç, İsmet ile 1987-1988 yılları arasında İstanbul'daki St. Antoine Kilisesi'nde düzenlenen bir konferansta karşılaştığını belirtmiştir:

Ablası Nimet'in aksine İsmet, Dame de Sion sörlerini seviyordu, Dame de Sion sörleri de İsmet'i. Padre Luce adlı bir zat benimle daha yakinen tanışmak istediğini, nasıl bir eğitimden geçerek İslâmî kimliğimin oluştuğunu merak ettiğini söyledi ve bir konferans vermek üzere beni St. Antoine Kilisesi'ne davet etti. St. Antoine Kilisesi malum Beyoğlu'nda, Galatasaray'da. Orada birçok rahibenin huzurunda içimdeki cennete yolculuk serüvenimi etraflıca anlattım. Konuşmam bittikten sonra aşağı yukarı 65 yaşlarında orta boylu, beyaz yüzlü, başında rahibe şeklinde arkadan başörtüsü bağlanmış, üzerinde rahibelerin son dönemlerde benimsemiş oldukları kıyafetlerden olan bir hanım yaklaştı ve hayret ettiğim bir Türkçe ile, Ben Ahmet Cevdet Paşa'nın torunu İsmet Hanım'ım dedi. Bunu duyunca ben hayretlere düştüm, çok memnun olduğumu ifade ettim. O da ben de sizi tanıdığımıza çok memnun oldum. Sizi bir gün Dame de Sion'a davet etmek istiyorum, ben şimdi oradayım dedi. Ben de Hay hay, memnuniyetle dedim. Hemen bunun arkasından ilave etti. Yalnız bana lütfen neden Hristiyan olduğumu sormayın, ben sizi tanımak istiyorum ama dedi. Ben de peki, rica ederim dedim. Dame de Sion'a bana verilen günde gittim. Orada da sohbet ettik. Beni izzet ü ikramla ağırladılar ve orada gezdirdiler. Sonra İsmet Hanım bana Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olan ve üzerinde Cevdet Paşa'nın resminin bulunduğu bir pul hediye

Müdürlüğü, 1993, 21-28; Mübeccel Kızıltan, "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", *Toplumsal Tarih*, C. 3, S. 16 (1995): 13-20.

¹¹⁵ Kızıltan, "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", 13-21.

¹¹⁶ Kızıltan, "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", 20.

*etti. İsmet Hanım'ı bir daha görmedim. Ama onunla ilgili bir haber öğrendim bir Yahudi madamdan. Bir gün Büyük Ada'dan ayrılmış İsmet Hanım, motora binerken denize düşmüş, zor kurtarmışlar kendisini. Bu kadar. Benim İsmet Hanım hakkındaki bilgim bu. Yalnız şunu biliyorum, Dame de Sion'da okuyor. Dame de Sion'u bitirdikten sonra Cezayir'e gidiyor ve Cezayir'de bir manastıra girip rahibelik yolunu tamamlayıp dönüyor. Hakkındaki bilgim bundan ibaret.*¹¹⁷

Fatma Aliye, kızına hitaben kaleme aldığı satırlarda, bir Türk kızının daha önce görülmemiş bir eyleme girişmesinin hem ailesine hem de millete büyük bir ihanet teşkil ettiğini vurgulamıştır.¹¹⁸ Bu durumun, sadece kızının kişisel hayatını değil, aynı zamanda İstanbul'daki Dame de Sion gibi yabancı eğitim kurumlarının itibarını da zedeleyeceğini ima etmiştir. Benzer şekilde, Constantine'e yazdığı 12 Şubat 1928 tarihli mektubunda da kızının kaybolmasının, bu tür okulların genel algısını olumsuz yönde etkileyebileceğini örneklerle açıklayarak, kızının geri dönmesi için aracı olmasını talep etmiştir:

*Bursa'daki Amerikan Kız Mektebi'nde dört İslam kızının mektep tarafından Protestanlığa iknandan dolayı gazetelerde uzun makalâttan başka Bursa'ya heyet-i tahkikiyye giderek mektep kapatılmış, müdire ve muallimleri aleyhine dava açılmış. Bursa'daki Amerikan Ana Mektebi de sedd olunmuştur. Dinler serbest olmakla birlikte başka dinde bulunanlara diğer dine teşvik ve iknaya çalışmak her memlekette memnu olduğu malumdur. Şimdi de gazeteler İzmir'deki Dame de Sion Mektebi'nde üç İslam kızının Katolikliğe teşvik edildiği meselesiyle meşgul olmakta. O mektep hakkında da tahkikata başlanacağını yazmaktadırlar.*¹¹⁹

Fatma Aliye'nin Constantine'e yazdığı bu mektup, Osmanlı coğrafyasındaki yabancı eğitim kurumlarının yalnızca eğitim vermekle kalmayıp, aynı zamanda misyonerlik faaliyetleri için de kullanıldığını ortaya koymuştur. Bu durum, İsmet'in yaşadığı problemin tek bir vak'a olmadığını, dönemin yabancı eğitim kurumlarında sıkça karşılaşılan bir durum olduğunu da göstermiştir.¹²⁰

6. Sonuç

Osmanlı askerî saha başta olmak üzere birçok iç meselede Batı'ya göre gerileme kaydetmiş, bu sebeple ilerleme kaydettiği düşünülen Batı'yı örnek almak istemiştir. Ancak bu örnek alma durumu sadece askerî sahada kalmamış, Tanzimat ile açılan Batılı misyoner okullarına liyakatsiz ve batıya öykünen devlet ricâli başta olmak üzere batıcı münevverler evlatlarını göndermiş, bu okullara gönderilen Osmanlı'nın öz evlatları mankurtlaştırılmış, Batı'nın Hristiyanlaştırma ve uydusu olma görevlerinde çalıştırılmış ve bu örnek alma durumu kültür emperyalizmine dönüşmüştür. Bu kültür emperyalizminin bir sonucu olarak Ahmet Cevdet Paşa'nın torunu din değiştirerek Rahibe olmuştur. Paşa'nın torunu İsmet Hanım'ın bu değişimi, eğitim sisteminin önemini göstermektedir. Paşa örneğinde olduğu gibi kişi, her ne kadar kendi dinine, kültürüne ve ailesine sahip çıkarsa çıksın içinde bulunduğu devletin ve toplumun eğitim sistemi, evlatlarının ve torunlarının kaderini

¹¹⁷ "Fatma Aliye'nin kızı Rahibe İsmet", GZT Nihayet, <https://www.gzt.com/nihayet/fatma-aliyenin-kizi-rahibe-ismet-3578894> [12.08.2024].

¹¹⁸ Kızıltan, "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", 16.

¹¹⁹ Kızıltan, "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", 18.

¹²⁰ Meral Demiryürek, "İmparatorluğun Kayıp Nesli: Cezmi Vakası", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 70 (2021): 301-302.

belirleyecektir. Eğitim sisteminin haricinde bir diğer dikkat çeken husus ise sevgidir; İsmet Hanım Dame de Sion'da hocalarını seviyor, hocaları da onu seviyordur. Bu bağ, İsmet Hanım'ın Batı'nın kültür emperyalizmine kapılmasını sağlamıştır.

7. Kaynakça

- “Fatma Aliye'nin kızı Rahibe İsmet”, GZT Nihayet, <https://www.gzt.com/nihayet/fatma-aliyenin-kizi-rahibe-ismet-3578894> [12.08.2024].
- “Tanzimat Fermanı”, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Düstür, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/67> [24.11.2022].
- Abdurrahman Şeref Efendi. *Tarih Musahabeleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Tezâkir*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Ahmet Mithat Efendi. *Fatma Aliye Bir Kadın Yazarın Doğuşu*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2011.
- Aksun, Ziya Nur. *Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1982.
- Aşa, Emel. “Fatma Aliye Hanım: Hayatı-Eserleri-Fikirleri”, Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- Aşa, Emel. “Fatma Aliye Hanım”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/261-262.
- Atabek, Selma. “İlk Roman Yazan, İlk Çeviri Yapan, İlk Felsefe Kitabını Yazan Kadın Yazarımız Fatma Aliye Hanım”. *Bütün Dünya Dergisi*, S. 7 (2002): 131-134.
- Aykut, Şevki Nezihî. *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- Babinger, Franz. *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, Çev. Coşkun Üçok. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1992.
- Banarlı, Nihat Sami. *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 1978.
- Canatan, Kadir. *Bir Değişim Süreci Olarak Modernleşme*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Cem, İsmail. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınları, 1997.
- Cihan, Ahmet. *Ahmet Cevdet Paşa'nın Aile Mektupları*. İstanbul: Gökkuşbuca Yayınları, 2007.
- Demiryürek, Meral. “İmparatorluğun Kayıp Nesli: Cezmi Vakası”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 70 (2021): 295-315.
- Derviş, Hüda. “Alâkatu Türkiye Bi'l-Yehûdî ve İsrail ve Eseruhâ Alâ'l-Bilâdi'l-Arabiyye (1648-1999)” Yayımlanmamış Doktora Tezi. Zegazîk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Ergin, Osman Nuri. *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Ertan, Veli. *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri, Hayatı ve Eserleri*. Ankara: Hilal Yayınları, 1962.
- Ertan, Veli. *Değerli Türk Âlimi Büyük Hukukçu Tarihçi Ahmet Cevdet Paşa*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları, 1966.
- Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, İstanbul: Alternatif Üniversite, 1992.
- Eryılmaz, Bilal. *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İstanbul: İşaret Yayınları, 1992.
- Faroqhi, Suraiya; Ed. Suad Joseph. “Women In The Ottoman World: Mid-18th to 20th Century”. *Encyclopaedia of Women and Islamic Cultures*. Volume 1 (2003): 153-163. Boston: Brill.
- Fatma Aliye Hanım, *Fatma Aliye Hanım, Yaşamı-Sanatı-Yapıtları ve Nisvân-ı İslâm*, haz. Mübeccel Kızıltan, İstanbul: Mutlu Yayınları, 1993.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Tanzimat'ta İctimai Hayat, Tanzimat I.*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.

- Gerger, Mehmet Emin. *Tanzimattan Avrupa Topluluğuna Türkiye*, İstanbul: İnkılap Yayınları, 1989.
- Gümüšoğlu, Hasan. *Modernizm'in İnanç Hayatına Etkileri ve Jön Türklük*, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2012.
- Gündüz, Mustafa. "Ahmed Cevdet Paşa", <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/ahmed-cevdet-pasa#yazar-1> [26.08.2024].
- Gündüz, Mustafa. *Eğitimci Yönüyle Ahmed Cevdet Paşa*, Ankara: Doğ Batı Yayınları, 2015.
- Güngör, Erol. *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1990.
- Güngör, Erol. *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993.
- Halaçoğlu, Yusuf ve Aydın, Mehmet Akif. "Cevdet Paşa", *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/443-450.
- Harb, Muhammed. *el-Musakkafûn ve 's-Sulta, Turkiya Nemûzecen*. Kahire: Dâru'l-Beşir, 2017.
- İnalcık, Halil. "Sened 1 İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu" *Bellekten*, C. 28, S. 112 (1964): 603-622.
- İnalcık, Halil. "Tanzimat'ın Uygulaması ve Sosyal Tepkiler", *Bellekten*, C. 28, S.12 (1964): 623-690.
- Kalaycıoğlu, Ersin ve Sarıbay, Ali Yaşar. "Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Siyasal Değişme", *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul: Beta, 1986.
- Karaca, Şahika. "Fatma Aliye Hanım'ın Türk Kadın Haklarının Düşünsel Temellerine Katkıları". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 31, S. 31 (2011): 93-110.
- Karadağ, Ayşe. "Çeviri Tarihimizde "Gözle Görülür" Bir Mütercüme: Fatma Aliye Hanım". *CÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 37, S. 2 (2013): 1-16.
- Karal, Enver Ziya. *Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri, Tanzimat I*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Kaymaz, Kadriye. *Gölgedeki Kalem: Emine Semiye*, İstanbul: Küre Yayınları, 2009.
- Keskioğlu, Osman. "Ahmet Cevdet Paşa Hayatı ve Eserleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 14 (1966): 221-234
- Kızıltan, Mübeccel ve Gençtürk, Tülay. *Atatürk Kitaplığı Fatma Aliye Hanım evrakı Kataloğu I*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1993.
- Kızıltan, Mübeccel. "Gizemli Bir Öykünün Peşinde", *Toplumsal Tarih*, C. 3, S. 16 (1995): 13-21.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kurumları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1985.
- Kuran,ERCÜMENT. *Türkiye'nin Batılılaşma ve Milli Meseleleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat. "Cevdet Paşa ve Aile İçi Münasebetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri Bildirileri*, 27-28 Mayıs 1985, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1986, 99-222.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.
- Manteran, Robert. *Târihu'd-Devleti'l-Osmaniyye*, Çev. Beşir Sibâî. Kahire: Dâru'l-Fikr, 1993.
- Mardin, Ebül'ula. *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*. İstanbul: İÜ Hukuk Fakültesi, 1946.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Mardin, Şerif. *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1990.
- Mardin, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Mataracı, Aliye. "Fatma Aliye Hanım's Contributions to History Writing". *International Relations and Diplomacy*, C. 4, S. 8 (2016): 502-507.

- Meriç, Cemil. *Bu Ülke*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- Meriç, Cemil. *Kırk Ambar*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1980.
- Meriç, Cemil. *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.
- Mümtaz, Ahmet Semih. *Eski İstanbul Konakları*, İstanbul: Kurtuba Kitap, 2011.
- Necatigil, Behçet. *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1978.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yılı*, İstanbul: Hil Yayınları, 1995.
- Öner, Necati. “Ali Sedad”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/442.
- Özkan, Nevzat. “İlk Kadın Romancımız Fatma Aliye’nin Yetiştirdiği Sosyal ve Kültürel Ortam”. *Söylem Filoloji Dergisi*, C.2, S. 4 (2017): 16-28.
- Parsova, Gizem ve Biri, İbrahim. “Tanzimat Dönemi Aydınlarından Fatma Aliye”, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 68 (2018): 124-139.
- Poole, Lord Statford. *Lord Statford Canning’in Türkiye Anıları*, Çev., Can Yücel, Ankara: Yurt yayınları, 1988.
- Sarıkaya, Yaşar. *Medreseler ve Modernleşme*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Sencer, Muzaffer. “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler” *TODAİE Amme İdaresi Dergisi*, C. 17, S. 3 (1984): 46-71.
- Sözen, Kemal. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Tarihçiliğimize Getirdiği Yeniliklerin Felsefi Tahlili”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 9, S. 6 (2002): 11-20.
- Şevercan, Şefaettin. “Ahmet Cevdet Paşa’nın Tarihçiliği”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/7 (1990): 227-234.
- Şimşirgil, Ahmet ve İkinci, Ekrem Buğra. *Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2016.
- Türkdoğan, Orhan. *Sosyal Şiddet ve Türkiye Gerçeği*, Ankara: Mayaş Yayınları, 1985.
- Uluköse, Güven Taneri. *Fatma Aliye*. İstanbul: Cinius, 2013.
- Usta, Niyazi. “Osmanlıda Siyaset Sosyolojisi Tarihçesine Kısa Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15 (2001): 61-74.
- Ülkütaşır, Mehmet Şakir. *Cevdet Paşa, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri*. Ankara: Doğuş Yayınları, 1945.
- Veldet, Hıfzı. *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Tanzimattan Meşrutiyete Kadar Bizde Tarihçilik*. İstanbul: MFV Kitapları, 1940.

Ekler

Resim 1: Ahmed Cevdet Paşa.

Kaynak: Mustafa Gündüz, “Ahmed Cevdet Paşa”, <https://turkmaarif-ansiklopedisi.org.tr/ahmed-cevdet-pasa#yazar-1> [26.08.2024].

Resim 2: Ahmet Cevdet Paşa'nın Torunu Rahibe Zübeyde İsmet Hanım Son Yıllarında.

Kaynak: Mübeccel Kızıltan, “Gizemli Bir Öykünün Peşinde”, *Toplumsal Tarih*, C. 3, S. 16 (1995): 20.